

Сліди доміняльного (панського) суду на Лівобережній Україні наприкінці XVII й початку XVIII в.

Здавалося-б, не може бути самого питання про існування доміняльного, панського суду на Гетьманщині, коли революційною шаблею козацькою скасовано в 1648—1654 рр. всі пансько-шляхетські права, а вкупі з ними і право пана судити своїх підданців.

Як відомо, право панів судити своїх підданих перейшло на Україну з Польщі, коли грамотою року 1457 за панами Литви, Руси та Жмуди визнано право суду в межах їхнього володіння¹⁾. Статут Литовський про те, до якого суду треба було вдаватися, коли кому заподіяно було шкоду від підданих панських, встановлював таке правило: „Уставуемъ, естли бы... княжатоми, панятоми, радомъ духовнимъ і свѣцькимъ, шляхтѣ и кому кольвек съ подданныхъ нашихъ, имъ самымъ, боярамъ, слугамъ, людемъ отъ врядниковъ, слугъ, бояръ и подданныхъ... князскихъ, пановъ-радъ, пановъ хоруговныхъ, шляхты — кривды якіе кольвек в чомъ дѣели; тогды маеть сторона жалобливая, (взявшы) листъ нашъ господарскій, або отъ суду земского повѣтового, въ которомъ оный и имѣнья ихъ будетъ, ѣхати з вознымъ до того пана, от чыего врядника й бояръ, слугъ и людей кривды кому се дѣяти будетъ, справедливости просечы и жалобы своее реестръ маеть дати“²⁾.

Докладно зупинятися на тому, як саме, за Статутом, пани судили *своїх підданих і куди треба було вдаватися*, коли пан не хотів скривдженому справедливости вчинити з своїх підданих, і які наслідки чекали такого пана, — не входить зараз у наше завдання. Ми тільки зазначаємо, що на Україні до повстання Богдана Хмельницького, а в частині (Правобережній) України, котра відійшла була до Польщі, і надалі пани судили своїх підданців як у їх приватних справах, так і за їхні переступи.

Що-ж до Лівобережної, так званої Гетьманської України, то, здавалося-б, козацькі суди, запроваджені для сіл, сотень, полків і для всього загалу людности — Генеральний суд, — повинні були поглинути собою всякі інші суди, не тільки панські, ба й усі міські суди, що мали з давніх-давен привилеї на самоврядування (магдебурзьке право)

¹⁾ Ф. Леонтовичъ. „Крестьяне Юго-западной Россіи по Литовскому Статуту XVI—XVII столѣтій“. Кіевск. Унив. Изв. 1863 г. № 10, стор. 41.

²⁾ 1566 р. IV. 29; 1588 р. IV, 48; пор. 1566 р. XIV, 1; 1588 р. XIV, 1; 1529 р. XIII. 4 і 5.

і випрошували potwierдження цих своїх старовинних прав не тільки від Гетьманів, ба навіть і від московських царів, а потім і всеросійських імператорів.

З праці С. М. Іваницького-Василенка про державське землеволодіння до трицятих років XVIII віку видно, що не тільки старі пани, які, залишившись на Україні по Хмельниччині, пройшли до лав козацької старшини, а й нове панство, що вийшло з низів козацьких, так звана козацька старшина, не набуло ще собі навіть сталого права на ті маєтки, що надавали їй гетьмани до ласки військової і на підтверження яких випрошувала вона собі від нових гетьманів підтверджальні універсали ¹⁾). Коли не було навіть сталого права власности на маєтки, не могло бути, здавалося-б, за тих часів місця і для права нового панства — козацької старшини — судити посполитих, колишніх підданих панських, що їх тепер надавали їм гетьмани в „послушенство“. І от, не зважаючи на це, деякі не натяки, а підстави, щоб констатувати і на Гетьманщині сліди панських судів, — ми й збираємося тут подати, використувавши для цього переважно ще ніде не оголошені архівні матеріяли.

І.

Сюди, перш за все, треба застосувати універсали на надання козацькій старшині посполитих людей „в послушенство“,

В універсалі року 1693 квітня 23 дня полковника Лубенського Леонтія Свічки читаємо: „Пану атаманові городовому Чигириндубровському і войтові тамошньому, а особливе атаманові села Гусинного і кождому, того відати потребууючому, сим нашим ознаймуем універсалом, іж, респектуючи ми на значній праці і прислуги в війську Запорозьким п. Яреми Іляшенка, сотника Чигириндубровського, взглядом теди тих его праць і вірних прислуг, надаем оному в селі Гусиннім людей посполитих в сотні Чигириндубровській в послушаніє, которому теди п. сотникові аби люди того села посполитії по замислу его в ділах господарських вшелякое без жадного противенства отдавали послушаніє, а непослушного і противного волі нашій ему, п. сотникові, карати без фольги позволяєм“ ²⁾).

Ми бачимо, що Яремі Іляшенкові вкупі з наданням у послушаніє посполитих людей в с. Гусиннім, дозволяється непослушних і противних карати без поблажки, себ-то надається судово-адміністраційна влада над посполитими.

Але тут можна заперечити, що розмежувати владу Яреми Іляшенка, як сотника, од влади його, як пана, над людьми, що їх надано йому в

¹⁾ Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права Вип. I-ий, стор. 159—162.

²⁾ Бібліотека колишнього Київського університету. Відділ рукописів, що їх зібрав О. М. Лазаревський. Кн. 54 „Універсали“ арк. 23. Документи цитую тут і далі в сьогочасній транскрипції.

послушенство, дуже важко, і, можливо, тут тільки зайвий раз підкреслюється адміністративна влада сотникова.

Тоді наведемо інший документ, де влада пана, як козацької старшини, відпала — це універсал теж полковника Лубенського Василя Савича року 1712 жовтня 3 дня. Там ми читаємо: „Тебі, войту села Скоробогатого, зо всіми тамошніми посполитими жителями ознаймуємо: поневаж і отдален п. Павел Мартос от уряду сотничества, тільки-ж всіх вас пильно упоминаєм і приказуєм, абисте по давній обиклості п. Мартосові отдавали належитое в потребі послушенство, а кто із жителей тамошніх посполитих в тім спречним зоставатиметь, такого карати позволяєм“¹⁾.

Ми тут бачимо, що посполитим людям, що їх раніш було надано Павлові Мартосові, як сотникові, наказується, нехай-би вони „по давній обиклості“ віддавали своєму панові послушенство, не зважаючи на те, що названого пана їх уже віддалено від уряду сотництва.

Правда, тут ми маємо універсали полковників, а не Гетьманів, як вищої козацької влади; але відомо, що полковники могли надавати маєтності за попередньою згодою чи дозволом од Гетьманів.

Проте, подібні універсали бували й від самих Гетьманів.

О. М. Лазаревський у своїй монографії „Малоросійські посполитые крестьяне“, наводячи скаргу п. Малішевського, державці с. Синіна, Стародубовського повіту, до наказного Гетьмана Павла Полуботка на посполитих названого села за їх непослушенство, і прохання видати йому свого отвертого листа, щоб „вілно [було] державці винного по его вині скарати“, тут-таки подає таке розпорядження Гетьманове стародубському полковникові, щоб той, покликавши до себе війта з усіма посполитими села Синіна людьми, „пригрозив їм накріпко — попередньому належитое ему, п. Малішевському, одавати послушаніє; а если би которий з них тому . . . явився преслушними бити, такого всякого повеліваем до в'язання брати і по своєму разсмотренію до послушенства каранням склонять, поневаж о таких противниках уже і в універсалах наших, прошедшого місяца Августа (р. 1722) в полки отправленних, виразилося“²⁾.

Але право карати людей, одданих у послушенство панові, може ще не право судити їх?

Оскільки панові надається право карати своїх підданих за непослушенство йому, самому панові, певне, не може бути й мови про суд, бо суд судить сутички межи сторонами, а не між самим паном та його підданими, бо сторона тут сам пан. У таких випадках мова може йти про дисциплінарну владу панову над його підданими і про зразки такої дисциплінарної влади, що переходять належні межі й впадають уже в злочин, в знущання й мордування підданих, говорять як О. М. Лаза-

¹⁾ Там же, арк. 243 зв.

²⁾ Назв. монографія. Київ. 1908 р., стор. 48.

ревський у згаданій праці ¹⁾, так і В. Мякотін ²⁾. Але не про дисциплінарну владу пана що-до підданих його ми тут говоримо, а про владу судову, про право панове судити справи своїх підданих.

Нагадаймо з попереднього, що, за Статутом, просити в пана суду над підданим значило просити — „справедливости“. І от, коли ми, розуміючи термін просити „справедливости“, як просити суду, підійдемо до документу, що ми його зараз подамо, то побачимо, що сам Гетьман звертається до пана, нехай-би він учинив справедливість з своїх підданих.

У Журналі діловодства Гетьманської Канцелярії за 1729 рік під 6 вересня читаємо такий запис: „Послан лист до о. Ігумена св. Михайловського Київського о учиненії справедливости з людей его у хуторі при Віті-ріці обрїтаючимся, которіе посланим от Его Ясновельможности за кїньми Турецькими учинили грабительства і били оних“ ³⁾.

Ми бачимо, що за невиконання наказу поставити для турецького посла, що проїздив тоді через Україну, коней і за побій і грабіжництво посланців, — Гетьман наказує не відповідному сотенному суду покарати неслухняних, а звертається з листом до пана тих ослушників — ігумена монастирського — і від нього вимагає суду над ними.

В іншому випадкові, коли скривджений в своїй приватній справі звернувся до Гетьмана з скаргою на його підданих, в Журналі Гетьманської Канцелярії під 4 липня року 1731 читаємо: „По жалобі значкового полку Стародубовського Товариша Кліма Янжула, занесеній о забраттю підданими Ясновельможного Хотнієвцями самовільно сіна, писано к Старості Ропському, аби тим підданим Ясновельможного Хотнієвцям знатное киями за тую їх продерзость учинивши наказаніє, приказав їм за сіно, на ґрунтах Янжуловських забраное, слушное ему, Янжулу, учинить награжденіє і впредь би они в тих Янжуловських кґрунтах жадної не показивали-б обиди“ ⁴⁾.

Ми бачимо, що пан наказує своєму старості, щоб він покарав винних за свавільство й наказав їм одшкодувати скривдженого за забране самовільно чуже сіно — себ-то дає інструкцію, як цю справу на місці має розв'язати його служник-староста.

Наведені матеріяли поки-що з суто зовнішнього боку дозволяють уже нам поставити питання про панський суд на Гетьманській Україні і схилитися до того, щоб вирішити його в бік позитивний. Але це питання й таке вирішення його набуде ще більшої ваги, коли ми звернемося до матеріялів, що, маюючи нам компетенцію, судочинство і судовий устрій панського суду, побіжно тим самим стверджують поставлену проблему та її розв'язання.

¹⁾ Там-же, стор. 28, 25, 37, 38, 42, 45—47, 73.

²⁾ „Прикрѣпленіє крестьянства Лѣвобережной Малороссіи в 18 ст“. Рус. Бог. 1894 г., № 2, стор. 49; № 4, стор. 146—148.

³⁾ Відділ рукописів О. М. Лазаревського кн. 19², арк. 154 зв.

⁴⁾ Там-же, арк. 528 зв.

II.

До компетенції панського суду входило розв'язувати справи як карні, так і цивільні.

Серед карних справ можна відзначити справи за побій та безчестя. Так, сотник батуринський Федір Данилович року 1716 липня 9 дня, доносячи про досудове розвідування й самий суд Крупицького монастиря в справі побиття козака с. Обмочева Кіндрата Чайки, що мав гетьманський оборонний універсал, щоб його кривих названий монастир не потягав до тягlostів нарівні з іншими своїми посполитими Обмочевськими, між іншим, писав: „За що (побій) біла до превелебного о. Ігумена занесена скарга і бил от его превелебности о. Ігумена зіслан законник і, для прислухання, писар мій сотенний, на котрім розиску в первім допросі пред п. дозорцею Обмочевським сама войтиха тое признала, же як прийшов Чайка в дім, контроверсуючи за пограблення сусіда его много, похвалився мовячи: „нашлю я на войта колись глухих аггелів“;— і я ему, Чайці, ткнула за тое дулі під ніс, а Чайка (будьто), налаявши, махнув та не вдарив палицею, яка в руці его була, і я, захопивши під припічком поліно, зараз ударила его, Чайку, по руці, потім порвала чеплію бити оного; так і оний, захопившись за чеплію, задом вийшов в сінці із хати і там викрутив у мене чеплію, а я, захопивши коромисел, ударила Чайку по голові, од которого вдару оний схилився, і я еще двійчі вдарила; так оний с кров'ю з двора моего пішов.—Другая старушка, пряха войтишина, Марія Шкляриха любо то не виділа, як войтиха Чайку в сінцях біла, також сознаєть початок в хаті заводу, же Чайка і не налаяв на Войтиху, кромі що, як дала дулі махнув да не вдарив палицею, а войтиха поліном вдарила его по руці. — Тоди о. Ігумен, взявшй в Чайки накладних грошей золотих з сорок і не смотрячи на немалую Чайчину з кровію у голові затіянную рану, чинить Чайку винуватим, а войтиху свободну от вини чинить, яко-би она вільна в своїм дому бити“¹⁾).

Ми тут маємо справу не безпосередньо з діловодством панського суду, а тільки з переказом його зо слів сотенного писаря, що їздив на справу, як сказано в документі, для прислухання; але з цього переказу яскраво виступає, 1) як розиск на місці події, що його був перевів чернець, зісланий від ігумена, в притомності місцевого представника панського — дозорці обмочевського, і сотенного писаря, зважаючи, очевидячки, на те, що скривджено було козака, 2) так і самий вирок ігумена, що виправдав войтиху на тій підставі, ніби-то у своїй домівці вільно напасника бити; крім того, ми бачимо тут і накладні правні, що взяв ігумен з скривдженого Чайки, очевидно, на витрати за подорожченця для розиску.

¹⁾ Там же кн. № 32². арк. 236.

В іншому випадкові, виконуючи листовного наказу військового Генерального Суду, сільський суд с. Попівки в липні року 1724 вивідував, скільки Василь Малюта, що позивавсь з Якимом Сливою, поробив витрат правних, — і в свідченні Семена Сівера ми, між іншим, читаємо: „Як первий раз позивав Василя Малюту Яким Слива перед пана Старосту Підлипненського, то тогда збавив кіп шість... На що Яким Слива одвітував: кгда їх позивав до п. Старости Підлипненського за свій побій і безчестя, за що сиділи у турмі, і они, будучи винними, мене перепросили прилюдне, виклад мій поповнили і їм староста вернув чотири золотих“¹⁾.

Тут ми бачимо, що Староста панський судив справу за побій і безчестя, посадив винних до тюремного ув'язнення, але, коли вони перепросили скривдженого та поповнили виклади, то він повернув винним чотири золотих, що їх він був узяв, очевидячки, як вину-пеню.

Далі, з карних справ можна ще відзначити справу за поруб лісу, що її судив панський суд.

Яциха Солодовничка, жителька Гутянська, занісши скаргу Павлу Полуботкові, наказному Гетьманові, на козака Левка Гавренка за самовільний поруб її гаю під селом Гутами під тим приводом, ніби то він рубав на своїй частці, і, розповівши про оглядання на місці, вчинене з наказу Конотіпського сотенного суду, між іншим, зазначила: „А же п. сотник, по свідительству людей і по доводу певному, наказав бил ему мене прохати і шкоду мою поповнити, а он суду п. сотника не послушавши, вдався бил еще до п. Старости Підлипненського. Теди і п. Староста от себе послал двох козаків, а именно Матвія Новика і Івана Глушана до того гаю глядіти і, по разсмотренію оних, явилося надаремний і неслухний упор его, Гавренка, что і сам он, видячи, став миритися“²⁾.

Ми бачимо, що після вироку сотенного суду козак Гавренко звертається до суду Старости панського, і той приймає скаргу і висилає на місцевий огляд людей.

Нарешті, панам належала в карних справах адміністраційно-судова влада в межах їхнього володіння.

Сенчанський сотенний уряд року 1681 травня 21 дня, відповідаючи на урядовий лист од Борзенського сотенного уряду, між іншим, писав: „Рачите, ваша милость, тут до нас в Сенчу Якуба, міщанина свого, з урядовим листом прислати, о тім ознаймуючи, же Стефана Маляра, жителя Хацевського, уїзду нашого, простуючого ку Чернігову по его хотіню для постригання, там-же на перевозі Максаківським Прокіп Борисенко, житель ваш, подібно за шкапу обжаловавшись, инакшим способом почав його, Стефана, постригати, менуючи: то шкапа яко-би его власная, вербной неділі вкраденая. На що, повіда, міцно зав'язуючися, і свідом'я на тую шкапу поставлять. Із такого его обжалованія чернці мона-

¹⁾ Там-же кн. 38. арк. 115.

²⁾ Там-же, арк. 75

стирські грошей талярей тридцять в Стефана Маляра одібрали, розуміючи, подібно, за непевного его бити“¹⁾.

Ми тут бачимо, що ченці Максаківського монастиря, що на його перевозі Прокіп Борисенко опізнав у Степана Маляра ніби-то свою кобилу, як засіб забезпечення, вжили одібрання у непевного чоловіка грошей його до розв'язання справи.

III.

З цивільних справ панський суд вирішував змагання сторін за право власности на нерухоме майно.

Про це свідчить такий декрет суду панського: „Року 1713 місяця Февраля 6 дня. Передо мною, паном Іваном Васи́лієвичем Забілою, прилучилася такова справа, іж... Кирик Костюченко, Сухинський, в підданстві моїм, признав такову річ Веремієнку, Галузиному зятю: Яків небіжчик Коновал купив був дуброву у Галузи за вола. Теди, собі розсмотрившися, і озьметь собі знову вола назад... я о тім добре знаю, же тая дуброва і до сих час дарма заваковалася. Теди вдадутся до права, до мене, вишмененого пана, із обоїх рук — Веремієнку і Васи́лиха Коновалка, наочне ставши на праві, і положила купчу і писаніє такове, іж купленим способом она дуброва небіжчику Коновалу зістала.

Що теж і я, п. Іван Васи́лієвич, видячи і письмо у Васи́лиха Коновалихи і декрети слушні, казалем Кирику Костюченку, жеби во всім Васи́лісі Коновальці, так теж і Веремієнку, Галузиному зятю, аби во всім погодив.

Теди на тім так сталося, же ні в чім Кирик не довів і мусів прохати за своє безчинное слово і всю утрату... погодив і декрет от себе дати, аби в предній часи не важилися помежку собою такової речі, не знаючи слушне, упоминатися під зарукою на пана талярей двадцять“²⁾.

Ми тут бачимо, що пан розв'язує справу, кому повинна належати діброва, що ніби-то досталася задарма Коновалові, бо Коновал, давши Галузі за тую діброву вола, одібрав вола назад, а діброви не повернув. На суді, чи, як висловлюється акт, на праві, наочно стали вдова Коновалова й Веремієнку; Коновалиха положила купчу і декрет, з яких ясно було, що спірна діброва дісталася Коновалові купівлею. Пан наказав своїм вироком (декретом), щоб свідок Кирик Костюченко, що підвів своїм неправдивим свідченням Веремієнка — вимагати від Коновалихи повернути діброву, погодив обидві сторони. На цьому і сталося, і пан забезпечив свій вирок закладом-зарукою на пана (себ-то на власну користь) в двадцять талярів на того, хто, не знаючи слушне, стане упоминатися за ту діброву.

¹⁾ Там-же кн. № 4², арк. 18.

²⁾ Румянц. Опись, Київський полк. кн. 208, арк. 63; подіби. там-же кн. 253 арк. 243—244.

В іншому випадкові, коли року 1721 житель с. Чемери Хвесько Коваленко, що перед двома роками продав Іванові Московенкові, своєму односельцеві, гай з нивою, захотів одібрати назад, щоб „за дороже продати“, то Василь Солонина, писар полковий Київський, що йому с. Чемера належало „на уряд писаря“¹⁾, зробив на купчій такий напис: „уваживши по людським свідательству, присужаю вічне володіти, яко власною своєю куплею“ Івану Московенку²⁾.

Панський суд також вирішував справу про викуп нерухомости.

Рoku 1720 червня 25 дня Григорій Іванович, полковник колишній Брацлавський, з писарем Степаном Вроблевським розбирав справу вдови-попаді Марії Германовичевої з попами-ж Петром й Іваном, синами о. Гарасима, попа Остролуцького, такого змісту: Марія Германовичева, поводова сторона, оповідала: „в року 1691 малжонк мій купив в Єфросинії Паліїхи поля на дней десять — прозвищем Смоляжин за суму певную коп вісім... *которое то поле Палііха от... о. Гарасима, родителя позваних, набила за напиток (понеже в то время была шинкаркою). Где потім Петр і Іван, по смерти родителя своего, поменное поле отобрали і нині владіють от літ двадцять аж до сього часу и будьто їх родитель, згодившись з моім малжонком, одкупив, яко свое власное, і суму коп вісім ему заплатив, чого я не відаю, а ні діти мої, а ні теж малжонк мій мні о тій згоді і отобраню грошей не казав, а ні споминав, бо ежели-б родитель їх отдав гроші, запис бил-би касований, который есть во свідетилство і нині, а квітанція била-б в тім заплаченню дана, якої не міють“.*

Одповідь позваних: „іж... наш родитель от о. Евстафія откупив тоє поле; но понеже в тії времена не било такої кріпости в правах, як тераз, не відав, что есть квітанція, і на отданії суми... от о. Евстафія, знать, жадного письма не отримав, а ми відаєм тільки, же ему гроші отдав і во всім успокоїв.

Ми теди, вислухавши слушне обоїх сторін контроверсії, стосуючись до права общенародного і артикулу... а понеже показалось... же позванії... Петр, Іван... жадного письма альбо теж квітанції не показали пред судом, яко родитель їх отдав коп вісім о. Евстафію за поменное поле, теди нинішнім декретом нашим наказуем, аби позванії отцеве... коп вісім оной при суді неісходно вилічили і отдали, а позванім... Петру і Івану, яко будучим посесорам власних ґрунтів своїх... отчизних і дідизних яко-то поля... Смоляжина, паки по прежнему в заживаню і в вічне владініє, яко їм, так і потомкам їх, сим декретом нашим вручаем. І для лутшого увіренія при підписі нашим печатю ствержаем року і дня вишеписаного в Остролучу у Дворі³⁾.

¹⁾ Там-же, кн. 238, арк. 71—77.

²⁾ Там-же, арк. 90, подібн. там-же, кн. 252, арк. 93 зв.

³⁾ Там-же, Переяславський полк, кн. № 1, арк. 134.

Наведений акт безперечно являє собою судовий вирок пана, що був колись Брацлавським полковником і що вже не урядував, а проживав собі в своєму дворі в Остролуччі. Незрозуміло тільки тут, чому звернулася до панського суду вдова-попада, покликаючи на суд панський знову-ж-таки попів. Можливо, що чоловік її о. Евстафій сам або його батько був колись підданий Григорія Йвановича, колишнього полковника Брацлавського, або сама вона була з підданих оцього Івановича; знов-же, зважаючи на особливе назвисько спірної землі Смоляжин, можна гадати, що о. Евстафій або ще батько його, — бо землю цю акт називає що-до названої сторони о. о. Петра та Івана — отчизною і діди зною їхньою, — набув од якогось посполитого Смоляжина. Можна також припустити, що до панського суду сторони звернулися тому, що він був під рукою, найближчий.

Далі, панський суд розв'язував справу про спадщину на підставі духівниці-відказу.

На Ратушнім суді Козелецькім року 1680 грудня 31 дня Тиміш Грищенко з Будищ, що, очевидно, належали до Козелецької Ратуші, бо в іншій місці Михайла Шевченка з тих самих Будищ акт називає „протекціалом ратушнім“¹⁾, себ-то людиною, що була під протекцією ратуші, ускаржався на Орину Прокопиху, тещу свою, в такий спосіб: „пане уряде! Зійшлий з сього світу небіжчик тесть мій Прокіп, сходячи з сього світу, одказав міні з женою, а небіжчиківською дочкою першого малженства... прилюдне в ґрунтах усіх третью часть, также і в засівах — корову єдну, в овцях, в свинях тож третью часть; взглядом теж потомства, спложеного з мененною Ориною, дві тії часті одказав жені своїй Орині; которий тестамент юж на сорочинах... письмом потвердилисьмо, поданим тещі нашій до рук, которая не відаючи, що за замисел, нерихло спалила тоє письмо і мене до тих одказаних... частей не допускаєть.

Оскаржена Орина, по мужу Прокопиха, ставши, одмовляла, іж спалила письмо, бо єму, Тимошеві, нічого не належить. Которий Теміш ставив на довід того людей... Ярмолу Бинду, Матвія, рідного брата небіжчика Прокопового, і Василя Залисненка, которії, ставши до суду, під сумнінням били питані, признали: пане уряде! Свідомі ми застаємо того, бо билосьмо прошені на сорочини од Прокопихи і зятя її, як звичай, на обід; почав зять у тоє поминатися, що єму тесть одказав; по многим там розмовам і за свідоцтвом священника погодили їх... на тім, іж що єсть позосталих ґрунтів і засіву... од того всего маєть zostавати третя часть Тимошеві, а дві часті Орині з дитиною, позосталою по небіжчику Прокопу... І на тім обидві сторони контентні zostали і записав тоє при нас і при многих людях священник і Орищі до рук дано письмо.

¹⁾ Там-же, кн. 237, арк. 179–180.

Суд нинішній, схилившись до світоцтва людей зацних, наказуєть декретом, аби Орина при двох частях ґрунтів вшеляких і засіву зоставала, а третюю часть поль, сіножатеї і засіву уступила — Тимошеві... якого декрету контентні сторони зістали ¹⁾).

Тут ми маємо вирішення справи на підставі усного відказу — тестаменту, що його тільки на сорочинах — на 40-вий день, записано і віддано до рук тещиних. Крім того, тут ми маємо за пана ратушу, що їй, як і монастирям, надавано посполитих для „вспартя“ їх міського господарства.

Нарешті, панський суд судив справи про захоплення землі.

Року 1699 травня 24 дня сотенний Кобизький суд розглядав справу Івана Міхненка з Супруном Єсипенком, що повикидав копці й зорав Міхнове поле, намагаючись одтерти від того поля названого Міхненка, не зважаючи на те, що Міхненко купив тее поле в Ганни Яковенчихи. У вирокі суду цього, між иншим, читаємо: „А сая справа Івана Міхна з їм, Супруном, точилась перво самим паном ²⁾ у селі Свидовці і так сам пан ему, Супруну, зганив тое, що он в чужее поле втручається, і винним зостав Супрун, і наказав пан Івана годить, аби он, Супрун, во всім погодив і виклади поворочав. Що сая так і стало. Он, Супрун, погодивши его, Міхна, і накладу золотих десять отдав, а десять золотих Іван отпустив“ ³⁾).

Крім справ суто судових, панський суд стверджував купчі на продаж землі, от як це робили й козацькі суди.

Отож в акті року 1699 січня 7 дня читаємо: „Передо мною, Никитою Сухою, на тот час будучим Ст а р о с т о ю Козарським от п. полковника Константія Московця (?), п. полковника Київського, і на той час зостаючим дозорцем у его-ж дворі панськім... Ставши очевисте... житель наш Козарський... Грицько Копчунка признав явне, ясне, добровільне і ні от кого не примушене, іж продав гай свій власний, отчеський і нікому ні в чім непенний і не заведений, жителю Кобижському... Юську Небесному за готовую суму то есть за коп тридцять лічби Литовської, стоячій у Гайтица, поміж... і вільно будеть ему, Юську, як своїм власним [володіти], продати, дати, даровати і, як хотіти, на свій пожиток обернути. Я теж, Грицько Копчуненко, не повинен, жена і потомки мої і ніхто з кривних моїх близьких і далеких за тот гай помененному Юську турбовати вічними часи. А ежели би могла сая якая понести турбація... за той гай... на такого упартого вини покладаємо на... п. полковника Київського талярей двадцять, а на наш уряд... Козарський талярей десять... Діялося у Козарі, а у дворі панськім. Писалось в року і дню вишписанім“ ⁴⁾).

¹⁾ Там-же, кн. 237, арк. 183 зв. — 185.

²⁾ Можливо, Григорієм Самарським, слугою „добродійським“, як сказано спочатку в акті.

³⁾ Рум. Опись, Київськ. полк, кн. 223, арк. 148.

⁴⁾ Рум. о.п. Київськ. полк, кн. 222, арк. 151 зв.—152; подіб. там-же кн. 223, арк. 64—5.

IV.

Коли-б ми були поставили собі питання, чи панський суд складався з однієї особи чи з кількох, то, здавалося-б, міркуючи теоретично, питання це треба було-б розв'язати так, що ніхто більше, окрім самого пана, або його служебника (старости, дозорці, то-що) не міг судити підданих панських.

Отже це не так.

Ми вже бачили, що справу вдови-попаді Марії Германовичевої з оо. Петром та Йваном за землю їхню батьківську й дідівську судив не один б. полковник Брацлавський Григорій Йванович, а з якимось писарем Стефаном Вроблевським ¹⁾. Також у справі за побій козака Кіндрата Чайки для розиску на місці о. Ігумен вислав ченця, а при ньому був „для прислухання“ писар сотні Батуринської і дозорця Обмочевський ²⁾.

Цього вже досить, щоб сказати, що панський суд складався не з однієї особи, а з кількох, себ-то був колегіальний. Та ми хочемо тут підкреслити інше, а саме, що панський суд, як і суди козацькі (про це ми маємо написати окремий дослід), був демократичний, народній в тому розумінні, що участь у панському суді брав народ узагалі — кожен, хто хотів і хто на той час нагодивсь на справу, аби-б тільки з нього була людина чесна й віри гідна.

Так, у справі відомого вже нам Кирика Костюченка, що своїм неправдивим свідченням підбив Веремієнка вимагати від Василюхи Коновалки повернути йому діброву, бо купівля її ніби-то розстроїлася через те, що покупець одібрав назад вола, що його він дав був за ту діброву, акт судовий починається словами, що не дають жадної підстави сподіватися, що, крім пана, в суді бере участь хтось інший: „Передо мною, паном Іваном Василевичем Забілою, прилучилася... справа“. Одначе, кінець акту перевертає цілком це вражіння. Там ми читаємо: „Діялося в дому панським перед паном вишпомененим, так теж при Ігнату Утві, войту Сухинському, і при Івану Півторацькому і при Дмитру Даниленку і при Ониську Мартиненку і при інших людях зацних і віри гідних“ ³⁾.

Тут ми бачимо, що, крім самого пана, участь у суді бере вїйт сільський і ще кілька чоловіків-селян; за них акт зазначає, що з них люди чесні і віри гідні.

І що такий демократичний склад панського суду був у зазначеному акті не випадковий, це видно з іншого акту про продаж од Грицька Копчука свого гаю Юськові Небесному, про що ми вже були говорили. Там ми читаємо: „Передо мною, Никитою Сухою... Старостою Козарським от... п. полковника Київського і на тот час зостаючим дозорцем у его-ж двору панським, і при битности Леська Щербаненка,

¹⁾ Там же, Переясл. п., кн. I, арк. 134.

²⁾ Відділ рукописів О. М. Лазаревського, кн. № 32² арк. 286.

³⁾ Румянц. Опись Київськ. полку кн. 208, арк. 64.

войта Казарського, і при Ничипору Бугаю, при Андрію Свистюлькину, при Омельку Клименку, тих-же жителей Казарських, і многих людей зацних і віри гідних на тот час не мало будучих — ставши... Грицько Копчунка... признав¹⁾).

Ми тут бачимо знов війта сільського і чимало селян місцевих, що на той-же час були — все люди чесні і віри гідні.

Отже демократичний склад панського суду — факт безперечний, і пани або їхні служебники не свою власну волю проводили в суді, а тільки організовували громадську думку місцевих людей, своїх-же підданих, і виносили свої вироки, погоджуючися з сумлінням своїх підданих, у справі незацікавлених.

Немає чого вже говорити про склад суду пана, так-би мовити, колективного, як от ратуша, монастир, то-що; і там при колегіяльнім складі установи, що репрезентує собою такого колективного пана, ми констатуємо присутність тих-же „людей зацних і віри гідних“, що їх ми бачили вище.

Отже акт продажу поля, що відбувсь року 1749 травня 23 дня, ставсь на Кобизькій ратуші, що засідала в такому складі: „Передо мною, войтом Кобижським Данилом Орапом, бурмистром Никитою Передерієм, райцем Семеном Шпаком — сознав явне, ясне і добровільне Гаврило Передерій, посполитий ратуші Кобижської, іж продав свое поле власное, с порадою матки і братів і кривних своїх, близьких і далеких, Федору Рудку... за готовую і певную суму талярей за два... прилюдне при Цибі Гаврилу, Шпикгу Мойсію і при Леську Шабельсьнику і при інших людях зацних і віри гідних, при тім будучих“²⁾).

Ми тут бачимо поруч війта, бурмистра й райці уряду міського, що репрезентували собою ратушу — цього колективного пана, ще кількох людей, котрі були при тому, як посполитий, підданий ратушний, визнавав перед своїм паном свій продаж.

V.

Залишається ще одне питання про те, чи панський суд був суд остаточний, чи на вироки його можна було заносити скарги-апеляції, і куди саме.

Щоб розв'язати це питання, у нас сливе зовсім немає матеріалів, але деякі натяки можна навести.

Перш за все, треба відзначити, що за тих часів і в практиці козацьких судів панувала думка, що незавдоволений з суду завсіди міг удатися до вищого суду, як це, наприклад, учинив відомий вже нам Левко Гавренко, коли, будши незавдоволений з вироку Конотіпського сотенного суду, що ставсь року 1723 в справі його з Яцихою Солодовничною

¹⁾ Там-же кн. 222, арк. 151, зв. 152.

²⁾ Там-же, книга 223, л. 64, подібн. там-же кн. 250 арк. 54.

за поруб її гаю, він, як висловлюється вирок цього суду, „за своєю упартістю не склоняється і до вишшого суду удався“¹⁾).

І ми бачимо, що справу Івана Міхна з Супруном Єсипенком за захват ґрунту, що точилася, як ми вже знаємо, „перво—перед паном у селі Свидовці“, року 1699 травня 24 дня розбирає вже Сотенний Кобизький суд у такому складі: „Передо мною, Григорієм Самарським, слугою добродійським, Денисом Древинським, сотником Кобижським, Петром Хосенком, отаманом городовим, Федором Передерієм, войтом, і при нас будучих товариства: Павла Добрелі, Тимоша Яценка і при иних людях зацних і віри гідних на тот час не мало... Супрун Єсипенко, напавши на Іванове купленое поле, копці... ізорав, усиловне Івана от того поля оттерти затіяв. Он, Іван Міхненко, вдався до нас, вряду, і просив од нас святої справедливости“²⁾).

Цікаво, що до складу сотенного суду увійшов, може, той самий пан, що раніш цю саму справу судив і, як ми вже знаємо, „Супруну зганив тое, що он в чужее поле втручається і винним зостав Супрун і наказав пан Івана годить, аби он, Супрун, во всім погодив“³⁾).

Виходить, що для панського суду за вищий суд чи, як висловлюються акти, вище право був суд сотенний, де той самий пан міг брати участь нарівні з иншими неурядовими особами, котрі ввіходили до складу сотенного суду.

Але й з сотенного суду не була остаточна інстанція для справи, що починалася на суді панським.

Ми бачимо, що полковий суд так само судить справу, що її раніш судив був суд панський.

Отож, року 1712 вересня 5 дня, „в дому судовім Козелецькім перед... Яковом Барановським, обозним, полковником наказним Київським, Федором Ханенком, асаулом полковим, Николаєм Голодом, сотником Козелецьким, Созонтом Грабовським, значковим товаришем в полку Київським, Петром Сергієвичем, отаманом городовим; присудствующему - же сему уряду будучему на суді превелебному... отцю Досифею Миневичу, городничому Церковиському — Прибувши з Церквищ Халимон Цок з сином своїм Авраамом, ускаржався на Паска Севню, тож жителя Церковиського, покладаючи право Церковиськое в заводі за ниву, лежачую в Шпаковщині, в которім праві, виписанім на уряді Церковиськім, по свідительству... жителей Церковиських... присужена есть нива Халимону Цоку з сином его Аврамом вічними часи“⁴⁾).

Ми тут бачимо, що ту-ж саму справу, що перед тим судив Церковиський суд, судить уже полковий Київський Суд, причому в протилежність церковиському судові полковий суд у тому-ж-таки акті названо

1) Відділ рукописів О. М. Лазаревського, кн. 38, арк. 79.

2) Румянц. Опись Києв. полк, кн. 223, арк. 146. зв. 147.

3) Там-же, арк. 138.

4) Там-же, Київський полк, кн. 253, арк. 243.

„посполитим правом військовим Козелецьким“—себ-то Церковиський суд не був суд посполитий, а якийсь інший. Що-ж то за суд? Коли ми звернемося до того-ж-таки акту, то побачимо, що зіслані від полковника Київського Антонія Танського Михайло Шум, хоружий полковий, і Кіндрат Сергієвич, писар судовий Козелецький „на розиск... до Церковиць... засівши в дому его, архипастирським, з превелебним отцем Досифеем Миневичем, городничим тамошнім, і з Яремою Хмарою, атаманом Церковиським і при многих питалисьмо: если то есть нива Севнина альбо зовсім есть Цокова“¹⁾). Ясно, що Церковиці—то було село монастирське, в якому за врячника, чи, як його акт називає, за городничого був о. Досифей Миневич. Отже, Церковиський суд—то був суд панський, монастирський, в протилежність йому полковий суд названо посполитим військовим, і що як у церковнім суді, так і в розиску, і в суді полковому бере участь о. Досифей, городничий. Таким чином, безперечно, що цивільна справа, що її раніш судив пансько-монастирський суд, дійшла до суду полкового.

Нарешті, ті-ж самі справи, що їх раніш розглядав панський суд, розглядає потім і суд Генеральний.

Ми згадували вже про те, як Яким Слива позивав Василя Малюту перед пана Старосту Підлипенського за побій свій і безчестя; далі ми бачимо цю справу вже в суді військовім Генеральнім. Принаймні, відомості про цю справу ми добули з розсліду Попівського сільського суду, де ми, між іншим, читаємо: „Року 1724 місяця Іюня. По указу листовному, виданім з суду військового Генерального о заводі Якима Сливи Озарицького з жителем Попівським Василем Малютою, же-би оних розискалисьмо по сознату людським, скільки вишписаний Малюта, позиваючися з Якимом Сливою, утратив готових грошей. Теди ми, ісполняючи указ і зшедшися з людьми зацними, як с товариством, так і поспільством, у двір братський і засівши всі обще, свідительствовалисьмо помянутих Малют, скільки оной винайдеться утрати. Питалисьмо напред Семена Сівера, которий сознав пред нами. Як первий раз позивав Василя Малюту Яким Слива пред пана Старосту підлипенського, то тогда збавив кіп шість“²⁾).

Виходить, що справа, що її раніш судив панський Староста, дійшла аж до Генерального Суду, що доручив місцевому сільському судові вяснити розмір судових витрат, що їх понесла одна з сторін. Ясно, що справа від суду панського старости, переходячи по інстанціях козацьких судів (сотенний і полковий), дійшла до найвищого суду—генерального.

Отже, ми можемо сказати, що на панський суд, що являв собою суд першої, найближчої до зацікавленої сторони інстанції, незадоволений міг скаржитися до судів козацьких: сотенного, полкового й генерального; про сільський козацький суд мови не може бути, бо сільський суд сам

¹⁾ Там-же арк. 244, зв.—245.

²⁾ Відділ рукописів О. М. Лазаревського кн. 38, арк. 115.

був суд першої інстанції, найнижчий і найближчий до людности, як і суд панський, у якому він, як ми бачили, брав участь через представників демосу.

Неясним тільки здається випадок, коли відомий уже нам Левко Гавренко, незадоволений будши з суду сотенного, що наказав був йому Яциху Солодовничку перепросити, „Суду п. Сотника не послуховавши, вдався бил еще до п. Старости підлипенського“¹⁾). Можливо, що винний, добираючи способу себе виправдати, вдавсь не туди, куди треба; далі, бачимо ми, що зазначений Гавренко вдавсь вже із скаргою до самого Гетьмана, і сотенний суд, надсилаючи Гетьманові свій вирок у цій справі, зазначив у ньому, що „суд велів погодити шкодуючому ему, Гавренку, однак он, за своєю упертістю, не склоняється і до вищого суду удався“²⁾), розуміючи тут, очевидно, самого Гетьмана.

Зводячи до купи все, про що вище говорилося за час до перетворення державського володіння на повну власність, ми можемо сказати, що:

1) Домініальний, панський суд на Гетманській Україні при кінці XVII й на початку XVIII віку вже існував; цими панами, що судили своїх підданих, були не тільки монастирі й ратуші, що володіли посполитими ще перед революцією Хмельницького і по ній могли здійснювати це своє право, так-би мовити, за інерцією, ба й нова панська верства, козацька старшина, як урядуюча так і не урядова.

2) Панський суд судив як цивільні, так і незначні кримінальні справи не тільки своїх підданих, а й усіх тих, хто згоден був розсудитися перед ним у своїй справі.

3) Панський суд, розв'язуючи цивільні й кримінальні справи, накладав кари (тюремне ув'язнення, кару на тілі й штрапи) і брав судові накладки з тих, що правувалися; напр. на організацію виїздів на місце події для попереднього розвідування і оглядання і т. и. — себ-то діяв у таких межах і так, як це чинили звичайні судові установи.

4) Панський суд було організовано на демократичних підвалинах у тому розумінні, що пан чи урядник панський розв'язував справи не власною безапеляційною волею, а погоджуючися з громадською думкою своїх-таки посполитих і їхнього представника — в'їта, що вкупі й нарівні з паном засідали в суді подібно до того, як організовано було суди козацькі.

5) Незадоволений з вироку панського суду міг удатися до вищого права — себ-то до звичайних козацьких судів, що організовано було по сотнях, полках, і до найвищого суду козацького — Генерального.

Ми не закриваємо очей на те, що матеріяли, на підставі яких ми прийшли до зазначених висновків, не численні, але й їх досить, щоб поставити саме питання про існування панських судів на Гетманській Україні й намітити тії віхи, що по них можна було-б дійти до остаточного розв'язання поставленої проблеми.

¹⁾ Там-же кн. 38, арк. 75.

²⁾ Там-же, арк. 79.

VI.

У працях своїх, що їх ми вище зазначали, О. М. Лазаревський та В. Мякотін показали, як козацька старшина, прибираючи до своїх рук людей посполитих, що їм було їх надано в послушення, ступенево, силою господарчих відносин, що утворилися тоді на Гетьманщині, перетворила їх на своїх кріпаків. Цей процес перетворення вільних посполитих на кріпаків повинен був паралельно відбитися і в ідеології — в праві панства судити своїх підданих, бо припускати саме економічне закріпачування посполитих паном, без відповідної ідеологічної надбудови що-до права пана над особою того посполитого, — було-б непослідовно. Суд панський на Гетьманській Україні, паралельно з економічним закріпачуванням, повинен був зростати і зміцнюватися де-далі, то все більше. Документи, що їх ми навели вище, саме стосуються тої епохи (кінця XVII й перших десятиліть XVIII віку), коли стали яскраво виявлятися господарчі чинники, що мали собі за тенденцію перетворювати посполитих на кріпаків. Брак відповідних документів з пізнішої доби (треба сподіватися, що вони ще знайдуться) не дає нам спромоги довести, що ті початки панського суду на Гетьманській Україні, що їх ми вище навели, набули сталого й повсюдного характеру.

Але що зазначені вище тенденції що-до суду панів над їхніми підданими не завмерли й продовжували свій дальший розвиток, показують кілька актів з доби після перелому, що ставсь за Гетьмана Данила Апостола в правах державської верстви на zesелені маєтності, що остаточно закріпив за нею право власності на них.

З актів цих ми передовсім бачимо, що панові належало право посадовити свого підданого до урядової в'язниці. Так, у „книзі всяким ділам, ісходящим із судової полкової Ніжинської канцелярії“ за 1744 рік, себ-то в вихіднім журналі читаємо під № 167 за 24 травня: „Письмо к управителю Семену Івановичу Пустоті о присилки ізвістія — бивший Розлетовський староста Максим Поручка з двора г-жі Разумовської посажен в секвестр полковий — по какому ділу і что с ним чинить“¹⁾. Яку відповідь Пустота надіслав, це невідомо; але про наслідки її читаємо в тій самій книзі під № 195 з дня 1 червня того-ж-таки 1744 року: „ордер отаману городовому Ніжинському Григорію Козієвському об отдачі посаженого з двора г-жі Разумовської в полковім секвестрі бувшого Розлетовського старосту Максима Поручку по письму Семена Пустоти служителю Павлу Ласкевичу“²⁾.

З наведеного бачимо, що управитель панський садовить до в'язниці полкової бувшого урядовця панського, причому вважає, навіть, за зайве повідомити, в якій справі й на що він його прислав; а полковий уряд, не зва-

¹⁾ Відділ рукописів Всенародньої Бібліотеки України, 1—199. арк. 22.

²⁾ Там-же, арк. 25.

жаючи на це, все-ж-таки тримає людину в своїому секвестрі й видає її до рук посланцеві того-ж управителя. Виходить, що в'язниця полкова була до послуг панських.

Можливо, що ув'язнення Максима Поручки в полковім секвестрі було засобом попередження ухилятися йому від суду панського. Принаймні, так гадати дають підставу оці записи в тому-ж-таки журналі вихідних паперів Ніженського полкового суду:

1) № 438 з дня 10 грудня 1744 р. „письмо к обозному полковому Ніжинському Івану Величковському з посилкою к нему содержащогось в полковім секвестрі служителя его Харка Іванова по учиненії об ним в суді полковім приговору по ділу Стехи Камінської о смертнім убийстві мужа її Якима Камінського якоби оним Харком с товарищі для учиненія с ним і прочіїми по указам і правам“¹⁾.

2) № 439 під тою самою датою „ордер отаману городовому Ніжинському Григорію Козієвському о представленії в суд оного Харка Іванова і для конвою его двох чоловік-козаків“²⁾.

3) № 467 з дня 19 грудня „Указ значковому Товаришу Павлу Рудавському с товарищі о учиненії їми слідствія і рішення, снесшись з зятем апшитованого обозного полкового Величковського поручиком Шкерлетом о смертнім убийстві істиці Стехи Камінської мужа — Якима... якоби служителем оного Шкерлета Харком Івановим с товарищі“³⁾.

4) № 468 під тою самою датою: „Письмо к порутчику Георгію Шкерлету с от правленіем к нему служителя его Харка Іванова для учиненія над ним слідствія і рішення с определеніями от суда значковим товарищем Рудавським с товарищі, о смертнім убийстві... Якима Камінського якоби оним Харком с товарищі“⁴⁾.

Наведені записи свідчать, що полковий Суд, розглянувши справу Харка Іванова, що його обвинувачувала Стеха Камінська в забийстві чоловіка її Якима й якого держали в полковому секвестрі, вирішив одіслати названого в'язня до пана його, апшитованого обозного Величковського „для учиненія с ним . . . по указам і правам“, причому наказує отаманові городовому одіслати в'язня до його пана в супроводі караула з двох козаків. Але виявилось, що в'язень це челядник зятя Величковського поручника Шкерлета. І от через 9 день — нове розпорядження: значковому товаришу Рудавському з товаришами його взяти участь у слідстві й суді, а панові в'язня поручникові Шкерлетові пишеться листа з повідомленням, що до нього надсилається в'язень Харко Іванів, щоб він його судив за забийство Якима Камінського, додаючи, що від полкового суду призначено взяти участь у суді Значкового товариша з колегою.

¹⁾ Там-же, арк. 58.

²⁾ Там-же.

³⁾ Там-же, арк. 62.

⁴⁾ Там-же.

Що-ж це таке? Полковий Суд, як бачимо, не вважає себе за правосильного судити панського підданця й відсилає його на суд до пана його, а свою участь у суді в такій важливій справі, як забійство, виявляє тільки тим, що призначає від себе своїх делегатів. Але це не є щось надзвичайне, бо, як ми вже знаємо з попереднього, до складу панського Суду входили представники поспільства, яких і треба вважати серед тих товаришів Рудавського, яких полковий Суд не вважав навіть за потрібне назвати по йменнях і прізвищах.

Одсилаючи в'язня на суд до пана його „для учиненія с ним по указам і правам“, полковий Суд сам поступив як-раз не по правах, бо Статут наказував, що у випадках, коли до вряду городського приведуть в'язня, „естли ся который чьимъ слугою або подьданим менити будеть, маеть (уряд) о томъ пану его знати дати. . . и рокъ тому пану ку прислуханью того права ознайти. И прибудеть ли панъ самъ, або кого на свое местце на рок ознаиженный пошлетъ, а вряд при бытности его такого обвиненого водле права судити і сказывати будеть. А естли самъ панъ не прибудеть и никого не пошлетъ, то вжо врядъ. . . предъ ся, на тотъ рокъ зложоный, судити і кончити маеть водле права“¹⁾.

Ми бачимо, що полковий Суд зробив всупереч „Правам“: замість, щоб повідомити пана винного про справу, призначену для суду над його підданцем, і самому його судити в присутності пана або його представника — полковий Суд зрікається свого права й одсилає в'язня на суд до пана його, призначаючи тільки з свого боку на той суд своїх представників.

Звідсіля можна зробити висновок і про те, що ув'язнення винного в полковім секвестрі було досудове.

Навіть більше, полковий Суд накладає кару на сотенний суд за те, що він судив панського підданця.

Отож, року 1747 жовтня 3 дня в Полтавському полковому Суді точилася справа в скарзі полкового Хоружого Максима Лаврентієва на Сотника Григорія Штепу, між иншим, за те, що він судив його підданця, мірошника Харка Зінченка не по формі і наслав на його млин людей, забрав його мірошника, побив його і держав в ув'язненні. Сотник заявив, що сотенному суду поскарживсь козак Рибчанський Козьма Шкриба на мірошника Харка Зінченка й инших за те, що вони мало не до смерти побили сина його, Лавріна Шкрибу. Сотник, з ухвали суду, послав сотенного осавулу з козаками забрати мірошника з його товаришами, як забійців, і посадовив їх під варту. Сотенний Суд призначив їм кару — побити „батожжем“, після чого мірошника знову посадовлено, бо він по собі не дав порук, і сотник, виправдовуючи себе, пославсь на указ про знищення злодіїв та розбійників. Але полковий Суд, навівши в своєму вироку артикули 32 й 48 Розділу XIV Статуту 1588 р., в яких говориться про те,

¹⁾ 1588 р. XIV. 3.

що за всякі вчинки підданих панських треба скаржитися панові їхньому й в нього з них суду просити, зробив висновок, що сотенному судові „долженствовало челобитчику Хоружому Лаврентієву через лист дать знати, іж яко при самім учинке обжалований не взят, жалобливого Шкрибу к... хоружому для іспрошенія с оного мірочника за побої сина его, Шкриби, в него, хоружого, сатисфакції отправить, с которого в претензії Шкрибиной он, хоружий, будучи полковий старшина, як (з) свого служителя, і правильную сатисфакцію учинить подлежав; а сотнику Штепі з старшиною оного мірочника собі підсудив, на млин челобитчика хоружого за ним, мірочником, насилать і, з млина взяв, міським в'язненням в ямі і бить батожем, не імія его в своїй команді, минуя правнії поступки, било не должно. І для того в обвиненії оного сотника і старшини учинить нижеслідуючое: 1) за взяття із млина хоружого через посланих от сотника Штепи з старшиною к суду его, хоружого, мірочника Харка Зінченка і учиненіє в такій річі, которая оному суду не належала, отправу — взискать на нім, сотнику з старшиною, дванадцять рублей і отдать челобитчику Хоружому... за силу прав книги Статута розділу четвертого артикулу четиредесятого, в которім, между протчіім напечатано: за вину отправи, которая би к тому суду не належала, дванадцять рублей грошей платити; 2) за побій оного мірочника Зінченка батожем навязать з них, сотника і старшини, его, Зінченка, трома рублями, а за держання оного (у) в'язені в ямі... тим же навязать другий раз... ітого із двох навязок шість рублей с предписаних чинів взискать і отдать навязку оному Зінченку... А что в челобитній хоружий полковий Лаврентієв упоминаеть о учиненії сотником Штепою суда не по формі; — сотник-же, наводя укази о іскоріненії воров і розбійників, что оное не по формі проіздено, тим ізвіняється і уже по причині взяття під суд свій непідсудного собі чоловіка над права малоросійськіє, по которим в Малой Росії суду й розправі бить указом... повелено, обвинен і ко взисканію с него штрафа присуджено, для того о тім оставіть“¹⁾).

З наведеного ми бачимо, що сотенній старшині скривджений пан давав вину тільки за те, що вона вчинила суд над підданим его мірошником не по формі, що її встановив Петро І. Полковий Суд за це особливої кари на склад сотенного суду не призначив, вважаючи, що досить буде й того штрафу, що він його призначив, уже з власної ініціативи, за те, що сотенний суд, замість, щоб сповістити пана винного, взяв під суд свій, над права малоросійські, непідсудну собі людину — челядника хоружого Лаврентієва.

Цей вирок полкового суду свідчить, з одного боку, про те, що під той час ще не було загально визнане становище, за яким підданців панських урядовий (сотенний) суд судити не може; з другого, пробивалася

¹⁾ Відділ рукописів Всенародньої Бібліотеки України № 1—922, арк. 12—14; анал. там-же, арк. 89 зв.

й запроваджувалася згори тенденція, за якою панського підданця може судити тільки його пан.

Це що-до карних справ.

Про цивільні справи ми також маємо деякі відомості з сорокових—п'ядесятих років XVIII віку.

Так, року 1746 червня 20 дня в Сотеннім Лубенським Суді точилася справа Семена Мушенка з Марком Мошенським, підсусідком бунчукового товариша Якіма Троцького, за те, що Мошенський проданий Мушенкові їзок з левадою перепродав за дорожчу ціну Степанові Сущенку, рибалці Полковника Лубенського Апостола. Позовник, між иншим, зазначив, що за це він уже скарживсь „економому... полковника Івану Семенову, і за призивом оного продавці а по разсмотрінію єго, істцевої жалоби, усмотря плутовство оного отвітчика Мошенського, паки єму, істцю, яко першому купцеві, велено тим їзком владіть“¹⁾. Через те, що позваний Карпо Мошенський заперечував тому, що такий суд одбувсь, позовник пояснив, що позваного Марка Мошенського справді „до економа... Івана Семенова не призивано, то для того, что он не в команді економа состоїть і он... не на єго, отвітчика, но на перекупщика Степана Сущенка помянутому економому жаловався“²⁾. По зсилці позовника, сотенний суд допитував зазначеного економа Івана Семенова, й він показав: „по жалобі... Мушенка когда призан перед него бил рибалка Степан Сущенко, то показав, яко їзок, за которий істець Мушенко перед него, економа, жаловався, купив он, у Карпа Мошенського за два рублі; з якого показанія усмотря он, економ, что Сущенкоу, чрез преднійшую показаного Мушенка того їзка куплю, важився ціною перекупити неправість, в тім єму, Сущенку, отказав, а істцові Мушенку велів деньги Карпові Мошенського таким числом, за что тот у єго, Мошенського, їзок купив от него, отдать, а оним їзком, як купленим, владіть“³⁾.

З наведеного бачимо, що суто цивільну справу про те, хто має володіти купленим їзком, розв'язав панський урядовець, економ, причому Мошенського він на суд свій, як непідкомандного собі, не покликав, а розв'язав питання, хто з покупців — перший чи другий має переважне право на купівлю їзка; позваний-же був підданий полковника Лубенського Апостола.

Крім цього, ми зустрічаємо вже навіть саму назву — панський суд.

Отже, року 1743 листопаду 15 дня Андрій Шалій, продаючи свій власний город у Шуляках на Остерщині мешканцеві Шуляківському Єфимові Скоку за півдесяти копи, поклав у своїй купчій таку заруку: „А хтоби могл оного Єфима Скока за оний огород турбовати, то на такого

¹⁾ Румянцев. Опись, Київський полк, кн. 273, арк. 43.

²⁾ Там-же, арк. 44.

³⁾ Там-же, арк. 44 зв.

турбатора покладається платити оному Єфиму Скоку удвоє тую суму, а на панський суд талярей пять, а на сільський суд талярей два“¹⁾).

Що тут розуміється саме суд пана, видно з того, що в подібних актах трапляються вирази, що не припускають вже жадного сумніву, а саме: покладається заруку платити „на пана нашого державного талярей ... а на в'ряд сільський талярей...“²⁾).

Нарешті, ми зустрічаємось з фактом, коли до панського суду звертаються особи, що присудові його не підлягають, як це ми бачили вже в справі Марії Германовичевої, вдови-попаді, з попами Петром й Іваном, синами о. Гарасима, попа Остролицького, в справі викупу землі.

Так, року 1753 жовтня 20 дня бунчуковий товариш Гарасим Стрешенцев, що мешкав і мав прикажчика в с. Пархимівці,³⁾ видав козакам с. Пархимівки Михайлові, Тишкові й Петрові Ляхам свідоцтво такого змісту: „1750 року сотні Остерської козак села Бобруйків Василь Швець партикулярно словесно мні представляв, що будьто онії козаки Ляхи... ґрунтами, полями, гаями і протчії угодії его, Швеця, наслідними завладіли, і просив, не входя в судовую приказную розправу, в тім моего между ним, Шевцем, і Ляхами партикулярного разсмотрінія. Почему я в то і вступив, за призивом їх, по обопільній просьбі. І что будьто ті добра его, Шевця, ним, Ляхом, подлінно завладінні, слався оний Швець во свідительство на козака старинного Тарасівського Івана Варнаву (кой уже умре, а било ему тогда літ боліе ста п'ятидесяти, но еще при здоровім умі бил). Которий Варнава передо мною словесно показав під совістю, что било... в тім місті, где нині Ляхи владіють, поле предків его, Швеця, но где оноє точно лежить і ким оноє й почему завладіно, он, Варнава, вовся не знает. В чім, что оноє точно так било, как вишеписано, к дальшому знанію сим увіряю, а на сім с приложеніем своей печати підписуюся Бунчуковий товариш Гарасим Страшенцев (М. П.)“⁴⁾).

Ми бачимо, що непідкомандні панові особи — козаки звернулися в своїй приватній справі — розсудити їх, кому повинна належати спірна земля, бо в судову приказну розправу вони вдаватися не хтіли. І пан розсудив їх словесно, не написавши навіть судового вироку, і тільки через три роки, коли виникла в тому потреба, він видав посвідку позваній стороні, хоча й ініціятива того суду належала позовникові Шевцеві, що, як бачимо, справу програв.

Таким чином, висновки, що ми їх зазначили для доби від кінця XVII в. до гетьманування Апостола, коли заселені маєтки було закріплено в повну власність старшинської верстви, залишаються вірні й для пізнішої доби, 40—50 років XVIII в. Тенденції підсудити собі своїх посполитих, наданих у послушення, зростали й не могли не зростати, коли право на посполитих, наданих поки-що в послушення вкупі з

¹⁾ Там же, арк. 221.

²⁾ Там же, арк. 257, 268, 270, 288, 338, 346.

³⁾ Там же, арк. 281—282.

⁴⁾ Там же, арк. 279.

землею в держання до ласки військової, перетворилося на повну власність на заселені маєтності. І ми бачимо, що панський суд, який до того існував поки-що як факт поруч державних судів, став набувати собі офіційного визнання, коли полкові суди стали проводити політику вийняти панських підданих з-під юрисдикції державних судів і віддати їх цілком у відання панського суду. Процес цей до половини XVIII в. ще не закінчивсь, бо навіть полкові сотенні суди, що найближче стояли до полкових судів, робили ще помилки, беручи до свого суду людей, що їм були непідкомандні — себ-то панських челядників і підданців.

З твердженням про можливість апеляції на суд панський до суду вищого — козацького (сотенного, полкового, генерального) не в'яжеться речення, що його вжив Григорій Полетика, депутат Лубенський, полемізуючи з Наказом, що його дала Малоросійська Колегія року 1768 своєму виборному Дмитрові Наталінові до Комісії, що мала скласти проекта Статуту (Уложенія). Колегія, між иншим, проектувала утворити державне право селянське, що мало містити в собі судочинство й порядок господарства й хліборобства ¹⁾. На це Полетика каже: „Коли-б для них (селян) утворити особливе право, то повинні бути суди й судді, і на них до вищих судів апеляції, а це оскільки для мужика шкідливо, остільки для поміщика не гоже, кожна розсудлива людина бачить“ ²⁾.

Полетика вважав за зайве заводити спеціальні окремі суди і суддів для селян і дозволяти на них до вищих судів апеляцію, ніби висловлюючи тим думку, що жадної апеляції на панський суд бути не може. Але, зважаючи на те, що Полетика в своїй полеміці намагавсь одстоювати особливі шляхетські права, що ніби-то здавна належали козацькій старшині — цій новоявленій шляхті й силувавсь доводити навіть такі сумнівні твердження, ніби-то суди земські й гродські існували за Богдана Хмельницького, Івана Виговського і Юрка Хмельницького, а наступні після них гетьмани, зловживаючи своєю владою, всі такі справи, що до того судилися в судах земських і гродських, підбили судам військовим козацьким ³⁾, — доводиться визнати, що новоявлена шляхта, всього тільки перед кількома роками добившись Статутових шляхетських судів, в особі названого Полетика, свого блискучого ідеолога, намагалася, всупереч „Правам“, ⁴⁾ прибрати до своїх рук безконтрольне право суду над своїми посполитими й тому висловлювало його вустах думку, що апеляція на панський суд шкідлива для мужика й не в'яжеться з гідністю пана.

Можливо, що в дальшому своєму розвитку, в другій половині XVIII віку панський суд і дійшов до думки, що жадної апеляції на його суд бути не може — ми цього не знаємо, але для кінця XVII й першої половини XVIII віку така претенсія, як ми були бачили, не відповідала дійсності й подібне домагання для того часу було-б занадто безпідставне.

Іринарх Черкаський.

¹⁾ Чтенія въ Общ. истор. и др. рос. 1858, кн. III от. 5, с. 69. ²⁾ Там-же с. 99.

³⁾ Там-же, стор. 74. ⁴⁾ Статут 1588 р. розд. IV, арт. 48.